

Ks. Ginter Dzierżon
Wydział Prawa Kanonicznego UKSW

Jedność i nierozzerwalność małżeństwa w pismach łacińskich ojców Kościoła z II i III wieku

W obowiązującym kanonicznym porządku prawnym małżeństwo posiada prawną strukturę. W jej skład wchodzi m. in. istotne przymioty małżeństwa, jakimi są jedność i nierozzerwalność (kan. 1056 KPK). Taka konstrukcja prawna małżeństwa jest rezultatem wielowiekowego namysłu Kościoła nad tym fenomenem, sięgającego swymi początkami pierwszych wieków chrześcijaństwa. W niniejszym opracowaniu uwaga zostanie skoncentrowana na jednym zagadnieniu, jakim jest tematyka jedności i nierozzerwalności małżeństwa, występująca w piśmiennictwie łacińskich ojców Kościoła tworzących w II i III wieku.

J. Gaudamet badając problem kształtowania się instytucji małżeństwa w pierwotnym chrześcijaństwie podkreślił, iż w kulturach antycznych ówczesnego Egiptu, Grecji i Rzymu, w które wpisuje się rodzące się chrześcijaństwo, rozwodzenie małżonków było dopuszczalne; pewne istotne zmiany w spojrzeniu na ten problem wniosło chrześcijaństwo ze swym przesłaniem zawartym w pismach Nowego Testamentu. Jak pisze Ch. Dowson, „[...] chrześcijaństwo wkroczyło w nurt dziejów ludzkości i w proces tworzenia kultury ogólnoludzkiej. Stało się ono siłą kulturotwórczą, zmieniło bowiem ludzkie życie i ogarnęło swym wpływem każdy bez wyjątku przejaw ludzkiej myśli i działania [...]”¹. Podobny pogląd wyraził C. Jaramillo stwierdzając,

¹ Por. CH. DOWSON, *Formowanie się chrześcijaństwa*, tłum. J. MARZĘCKI, Warszawa 1987, s. 18.

iz wraz z powstaniem chrześcijaństwa, powstał nowy świat, w którym w sposób szczególny uwydatniono godność osoby ludzkiej².

J. Gaudemet zauważa jednak, iż treści zawarte w czterech Ewangeliach w kwestii nierozzerwalności nie były jednoznaczne³. Taki stan doktrynalny znajduje m. in. odzwierciedlenie w twórczości pisarzy wczesnochrześcijańskich piszących w II i III w. W kontekście interpretacji przesłania zawartego w Piśmie św. Nowego Testamentu przedmiotem ich szczególnej uwagi była jedność i nierozzerwalność małżeństwa.

1. Jedność małżeństwa

Problem jedności małżeństwa pojawia się w pismach takich łacińskich pisarzy, jak: Tertulian (155-ok. 220), Minucjusz Felix (II/III w.?), św. Cyprian (200/210-258) oraz Nowacjan (III w.).

1.1. Tertulian

W powstałym w 197 r. dziele „Apologeticus”, będącym apologią chrześcijaństwa, Tertulian, przeciwstawiając się poglądom Platona w sprawie cudzołóstwa, uwydatnił monogamiczny charakter małżeństwa w następujących słowach: „Christianus uxori suae soli masculus nascitur”⁴. Z radykalnymi poglądami tego autora w tej kwestii spotykamy się w kilku rozdziałach „Liber de monogamia”, pochodzącego z okresu montanistycznego jego twórczości. Już w rozdziale I tego

² Por. C. Jaramillo, *El renacimiento de la cultura jurídica en Occidente*, Bogotá 2009, s. XVI: „En definitiva, el cristianesimo acutó como elemento catalizador de culturas distantes y aparentemente irreconciliables. Lo que nació fue un mundo nuevo, original, en el cual la universidad de las instituciones, del derecho (romano y canónico) y la fe, fue capaz de suscitar una profunda atención hacia la dignidad de la persona, del individuo en su inalienable dimensión humana y social”.

³ Por. J. GAUDEMET, *Il matrimonio in Occidente*, Torino 1987, s. 33.

⁴ Por. TERTULIANUS, *Apologeticus*, w: J.P. MIGNE (ed.), *Patrologiae cursus completus*, Paris 1844-1855 (dalej: PL), 1, 510; G. CERETI, *Divorzio, nuove nozze e penitenza nella Chiesa primitiva*, wyd. 3, Roma 2013, s. 118.

działa podkreślił on z całym naciskiem, że drugie małżeństwo jest grzechem. Opowiadając się za jednym małżeństwem, odwołał się do przesłanek teologicznych stwierdzając, że chrześcijanie znają tylko jedno małżeństwo, gdyż jeden jest Bóg⁵. W rozdziale VI uznał on drugie małżeństwa za cudzołóstwo⁶. W rozdziale XI zaś, nawiązując do słów św. Pawła wyrażonych w Pierwszym Liście do Koryntian (1 Kor 7, 39) przekonywał, że powtórne małżeństwo mogą zawrzeć jedynie wdowcy nie będący chrześcijanami⁷. Podobny pogląd apologeta ten wyraził w piśmie „De pudicitia”, w którym zwalczał praktykę odpuszczania grzechów popełnionych po chrzcie⁸.

Do problemu monogamii odniósł się Tertulian także w „De exhortatione castitatis”. Jak stwierdził we „Wstępie”, celem tego dzieła jest odwiedzenie wdowca od zawarcia kolejnego związku⁹. W rozdziale V podkreślił on, że monogamia wynika zarówno z porządku natury, jak i z porządku zbawczego¹⁰. W rozdziale VII z kolei twierdził, że tego typu wymóg wiąże nie tylko kapłanów, ale także wszystkich wiernych, ponieważ uczestniczą oni w kapłaństwie Chrystusa¹¹. W rozdziale IX uznał on drugie małżeństwo za formę gwałtu (*stuprum*)¹².

⁵ Por. TERTULIANUS, *De monogamia*, PL 2, 931: „Unum matrimonium novimus, sicut unum Deum”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad del matrimonio en los Padres de la Iglesia*, w: T. GARCÍA BARBARENA (red.), *El vinculo matrimonial ¿divorcio o indisolubilidad?*, Madrid 1978, s. 79; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 121.

⁶ TERTULIANUS, *De monogamia*, PL 2, 950; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 120.

⁷ TERTULIANUS, *De monogamia*, PL 2, 945: „[...] quia ante fidem soluto ab uxore, non numerabitur post fidem secunda uxor, quae post fidem secunda est”.

⁸ Por. TERTULIANUS, *De pudicitia*, PL 2, 987-991; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 79.

⁹ Por. TERTULIANUS, *De exhortatione castitatis*, PL 2, 913.

¹⁰ TERTULIANUS, *De exhortatione castitatis*, PL 2, 922; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 119.

¹¹ Tamże, 923: „Omnes nos Deus ita vult dispositos esse, ut ubique sacramentis jus obeundis apti sumus. Unus Deus, una fides, una et disciplina”; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 119-120.

¹² TERTULIANUS, *De exhortatione castitatis*, PL 2, 923: „Si penitus sensu ejus interpretemur, non aliud dicendum erit secundum matrimonium, quam species stupri. Cum enim dicat, maritos hoc in sollicitudine habere, quemadmodum sibi

Interpretując ten tekst G. Zannoni zwrócił uwagę, iż Tertulian potępia wyraźnie drugie małżeństwo, gdyż dla tego ojca Kościoła czystość była komponentem istotnym małżeństwa¹³.

Na kwestii jedności małżeństwa Tertulian skupił także uwagę w „De patientia”. W rozdziale XII, podając przykłady cierpliwości, zalecał cierpliwość małżonkowi w przypadku porzucenia¹⁴.

1.2. Minucjusz Felix

Wyraźnie za monogamicznym małżeństwem opowiedział się również znakomity adwokat rzymski Minucjusz Felix w rozdziale XXI swego jedynego dzieła „Octavius”. Broniąc integralności zwyczajów chrześcijańskich wobec otaczającej go rzeczywistości, skonstatował on „ochotnie opowiadamy się za jednym węzłem małżeńskim”¹⁵.

placeat; non utique de moribus (nam bonam sollicitudinem non sugilaret); et de cultu, et ornato, et omni studio formae ad illecebras movendas sollicitos intelligi velit; de forma autem et cultu placere carnalis concupiscentiae ingenium sit, quae etiam stupri causa est; equid videtur tibi stupri adhuc esse secundum matrimonium [...]”.

¹³ Por. G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità del matrimonio in Tertuliano*, Apollinaris 33 (1960), s. 302.

¹⁴ TERTULIANUS, *De patientia*, PL 2, 1267-1268: „Nemo convulsum animum in fratrem suum munus apud altare perficiet, nisi prius reconciliando fratri reversus ad patientiam fuerit. Solo super iram nostram si occideret, perclitatur. Non licet nobis una die sine patientia manere. Atenim cum omnem speciem salutaris disciplinae gubernet (Eph., IV), quid mirum quod etiam poenitentiae ministrat, solitae lapsis subvenire, cum disjunctio matrimonio, ex tamen causa, qua licet seu viro, seu foeminae a viduitatis perseverantiam sustineri, haec expectat, haec exoptat, haec exorat poenitentiam quandoque initurus salutem. Quantum boni utique confert! alterum non adulterum facit, alterum emandat”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 79.

¹⁵ Por. MINUTIUS FELIX, *Octavius*, PL 3, 337: „Unius matrimonii vinculo libenter inhaeremus, cupiditate procreandi aut unam scimus, aut nullam”; G. GASPARRO, *Matrimonio e famiglia nei Padri del II e III secolo*, w: *Matrimonio - famiglia nei Padri*, Roma 2006, s. 153; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 83.

1.3. Św. Cyprian

Jedność małżeństwa została także uwydatniona w twórczości kolejnego ojca Kościoła, jakim był biskup Kartaginy św. Cyprian. W dziele apologetycznym „Ad Quirinum” pisał on, że żona nie powinna odchodzić od męża; jeśli zaś odeszłaby, wówczas nie powinna wychodzić za mąż¹⁶.

1.4. Doktryna Nowacjana i jego zwolenników

Kategoryczny sprzeciw wobec powtórnego zawarcia małżeństwa w omawianym okresie głosili antypapież Nowacjan i jego zwolennicy. W swej doktrynie bowiem tych, którzy zawarli powtórny związek małżeński, pozbawiali oni możliwości pojednania oraz powrotu do Kościoła katolickiego¹⁷. Według patrologów, teza, o której mowa, pozostawała w ścisłym związku z heretycką doktryną nowacjan utrzymujących, że nie należy przyjmować do Kościoła upadłych, którzy popełnili jakikolwiek grzech ciężki¹⁸.

Z przeprowadzonych analiz wynika, iż wymienieni pisarze wczesnochrześcijańscy wyraźnie opowiadali się za jednością małżeństwa. Najbardziej radykalne poglądy w tej kwestii głosili nowacjanie.

2. Nierozzerwalność małżeństwa

Wypowiedzi łacińskich ojców Kościoła w kwestii nierozzerwalności małżeństwa nie były już tak jednoznaczne, jak wypowiedzi dotyczące jedności małżeństwa. Wśród patrologów wiele kontrowersji budzą teksty zawarte w twórczości Tertuliana i Laktancjusza (250-330).

¹⁶ Por. CIPRIANUS, *Ad Quirinum*, III, 90, PL 4, 726: „Uxorem a viro non recedere, a si recesserit, inuptam manere”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 83.

¹⁷ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 287. Doktrynę Nowacjana pośrednio poznano z dzieła Tertuliana „De disciplina et bono pudicitiae”, PL 4, 819-828 oraz z dwóch listów św. Cypriana będących korespondencją z Nowacjanem, w: *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* (CSEL), 3. 2, 549-556.

¹⁸ Por. J. UMIŃSKI, *Historia Kościoła*, t. 1, Opole 1959, s. 108.

2.1. Tertulian

Nie ma wątpliwości co do tego, że Tertulian kategorycznie opowiadał się za jednością małżeństwa. Z treści kilku jego dzieł także wynika, iż za ważny komponent małżeństwa uznawał on nierozzerwalność. W tej kwestii jednak jego poglądy nie były już tak jednorodne, gdyż dopuszczał on, pod pewnymi warunkami, możliwość zawarcia nowego związku¹⁹. W tym kontekście w literaturze przedmiotu obiekt szczególnej uwagi stanowią niektóre teksty zawarte w dwóch dziełach: „Ad uxorem” oraz „Adversus Marcionem”. Jak wykazał G. Zannoni, uczeni nie są zgodni co do tego, czy Tertulian był zwolennikiem nierozzerwalności małżeństwa (L. Lercher), czy też dla niego nierozzerwalność nie była przymiotem istotnym (A. Esmein)²⁰.

2.1.1. Kontrowersyjne treści zawarte w „Ad uxorem”

Nie do końca jednoznaczna postawa Tertuliana w kwestii nierozzerwalności małżeństwa nastąpiła po nawróceniu na chrześcijaństwo²¹. Na poparcie tej tezy w literaturze w pierwszej kolejności przywołuje się treści pochodzące z pisma „Do żony”, będącego testamentem duchowym autora. W punkcie 1 Księgi I tego dzieła Tertulian zachęcał ją, aby w przypadku jego śmierci nie zawierала kolejnego małżeństwa; jeśli jednak zawarłaby związek, wówczas, jak utrzymywał, nie zgrzeszyłaby²². Analizując ten pogląd należy zwrócić uwagę na „Komentarz” do tego tekstu zawarty w edycji Migne’a. Wynika z niego, iż u podstaw takiego podejścia Tertuliana legły przesłanki eschatyczne. Po śmierci bowiem, jak pisze komentator, ilość zawartych związków nie ma znaczenia²³. Wyjaśniając ten tekst G. Cereti twierdzi,

¹⁹ G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità...*, art. cyt., s. 309.

²⁰ Tamże.

²¹ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 78.

²² Por. TERTULIANUS, *Ad uxorem*, PL I, 1276; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 79.

²³ TERTULIANUS, *Ad uxorem. Commentarius*, PL I, 1276: „Ait Tertulianus, suum illud uxorem de nuptiis non repetendis praeceptum, minime viri zelotypis livore

że Tertulian, będąc montanistą, ostro potępiał praktykę ówczesnego Kościoła, zezwalającego na zawieranie małżeństw przez wdowy²⁴.

W Księdze II „Do żony” Tertulian sugerował, aby w przypadku zamiaru zawarcia przez żonę nowego związku, zawarła go z chrześcijaninem. Uzasadniając to twierdzenie odwołał się on do słów św. Pawła przyzwalającego na małżeństwa „jedynie w Panu” (*tantum in Domino*) (1 Kor, 7, 39)²⁵. Apoteozując walor małżeństwa chrześcijańskiego wyrażający się w jedności ciała i ducha, Ojciec Kościoła wskazał na negatywne następstwa, jakie wynikają z życia w tego typu związku²⁶.

Patrolodzy nie mają wątpliwości co do tego, iż przytoczonych treści nie należy w żadnym wypadku kojarzyć z instytucją przywileju pawłowego. Rozpatrując ten problem G. Zannoni dowiódł, iż wśród tekstów Ojców Kościoła do IV wieku zawartych w edycji Migne’a nie znalazł się ani jeden tekst, który by nawiązywał wprost do przywileju pawłowego²⁷. W jego opinii, sugestie Tertuliana wyrażone w Księdze II „Ad uxorem” dotyczyły tych, którzy zawarli małżeństwo jako poganie, ponieważ, jak argumentował, św. Paweł powiedział „jeśli ktoś pojął żonę niewierną” (*si quis uxorem habet infidelem*); nie powiedział natomiast „jeśli ktoś pojąłby żonę niewierną” (*si quis uxorem ducit infidelem*)²⁸. W passusie tym apologeta przekonywał, że niewierni, którzy zawarli małżeństwa przed przyjęciem chrztu, powinni pozostawać w tym związku także po przyjęciu tego sakramentu²⁹;

successi, cui doleat quod se mortuo uxor laterum sibi forsan quaesitura sit maritum; nullum hinc ad defunctam contumeliam pervenire; nempe resurrecturis Christianis nullam repromitti nuptiarum restitutionem, otioso et inutili tunc immortalibus sexorum officio, quod hinc mortalibus tantisper, in solatium mortalitatis, et substituendae sobolis gratia fuerat concessum”; G. GASPARRO, *Matrimonio e famiglia...*, art. cyt., s. 206.

²⁴ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 275.

²⁵ TERTULIANUS, *Ad uxorem*, PL 1, 1289.

²⁶ Tamże, 1291; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 119.

²⁷ G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità...*, art. cyt., s. 317.

²⁸ TERTULIANUS, *Ad uxorem*, PL 2, 1291.

²⁹ Tamże; G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità...*, art. cyt., s. 318.

nie przyzwał natomiast na małżeństwo mieszane chrześcijanina z poganinem³⁰. W swych badaniach nad tym problemem G. Cereti wykazał, iż, poza Abrozjaterem, a może także Ambrożym i Janem Chryzostomem, pisarze wczesnochrześcijańscy nie skłaniali się ku tezie, że chrześcijanie żyjący w separacji mogą zawrzeć powtórne małżeństwo³¹.

2.1.2. Kontrowersje interpretacyjne w odniesieniu do poglądów wyrażonych w dziele „Adversus Marcionem”

Sporo kontrowersji interpretacyjnych generują rozważania Tertuliana zawarte w składającym się z pięciu Ksiąg „Adversus Marcionem”, skierowanym przeciw Marcjonowi wyznającemu gnostycyzm³². W doktrynie tego gnostyka pojęcie Boga było gnostyckie, ponieważ dobremu Bogu przeciwstawiał on złego. Odżegnując się od tych poglądów Tertulian pojmował małżeństwo jako instytucję dobrą, wpisaną w egzystencję człowieka³³. W rozdziale XXIX „Adversus Marcionem I”, sprzeciwiając się kategoriernie poglądom Marcjona, podkreślił on z całym naciskiem, że to Duch św. zabrania zawierania drugiego małżeństwa³⁴. Do tego wątku nawiązał też w rozdziale VII

³⁰ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 397.

³¹ Tamże: „Gli autori che nell’antichità cristiana hanno ritenuto il poter di interpretare questo passaggio nel senso che Paolo ammettesse che il coniuge cristiano dopo essersi separato dal non cristiano potesse passare a nuove nozze, sono scarissimi si: cita di solido l’Amrosiaster, ma forse anche Ambrogio ed il Chrisotomo [...]”.

³² W ówczesnej Kartaginie Kościół Marcjona był społecznością bardzo rozwiniętą. Szerzej na ten temat zob. M. SIMONETTI, *Początki refleksji teologicznej na Zachodzie*, w: A. DI BERNARDINO, B. STUDER (red.), *Historia teologii. Epoka patrystyczna*, t. 1, Kraków 2003, s. 274.

³³ G. GASPARO, *Matrimonio e famiglia...*, art. cyt., s. 204.

³⁴ Por. TERTULIANUS, *Adversus Marcionem I*, PL 2, 280-281: „Non enim proicimus, sed deponimus nuptias: nec praescribimus, sed suademus sanctitatem; servantes et bonum, et melius pro viribus eius sectando; tunc denique coniugum exerte defendentes cum inimice accusatur spurcitiae nomine in destructionem Creatoris, qui proinde conjugum pro rei honestate benedixit, in crementum generis humani, quemadmodum et universum conditionis in integros et bonos usus. Non ideo

„Adversus Marcionem V”. Powołując się na słowa św. Pawła (1 Kor 7, 12-16) skonstatował on, iż kobieta nie powinna odchodzić od swego męża; gdyby natomiast odeszła, wtedy powinna pozostać niezamężną, bądź też powinna pojechać z mężem³⁵.

Badacze tego dzieła zauważają jednak, iż zawarte w nim poglądy nie są jednorodne. Najwięcej pytań i wątpliwości budzą twierdzenia wyrażone w rozdziale XXXIV „Adversus Marcionem IV”. W Księdze IV bowiem Tertulian przyzwala na powtórne małżeństwo z powodu zaistniałego cudzołóstwa³⁶.

autem et cibi damnabuntur, quia operosius exquisivi in golam committunt: ut nec vestitus ideo accusabuntur, quia pretiosus comparti in ambitionem tumescunt. Sic nec matrimonii res ideo despuentur, quia intemperantius diffuse in luxuriam inardescunt. Multum differt inter caussam et culpam, inter statum et excessum. Ita hujusmodi non instituto, sed exhortatio reprobanda est, secundum censuram institutoris ipsius; cujus est tam, *Crescite et multiplicamini* (Gen. I, 28), quam et *Non adulterabis* (Exod. XX, 14) et, *Uxorem proximi tui non concupiscere* (Levit. XX, 10); morte punientis et incestam, sacrilegum, atque monstruosam in masculos et in pecudes libidinum insaniam. Sed et si nubenedi jam motus ponitur, quem quidem apud nos spiritalis ratio, Paracletu auctore, defendit, unum in fide matrimonium praescibens [...]”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 79.

³⁵ TERTULIANUS, *Adversus Marcionem V*, PL 2, 486: „Atquin et Christi Apostolus, cum praecipit mulierem a viro non discedere, aut si discesserit, manere unuptam, aut reconciliari viro”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 79.

³⁶ TERTULIANUS, *Adversus Marcionem IV*, PL 2, 442-443: „Hoc enim responso, et Moysi constitutionem protexit, ut sui; et Creatoris institutionem direxit, ut Christus ipsius. Sed quatenus e his revincendum es, quae recepisti, sic tibi occurram, Ac si meus Christus. Nonne et ipse prohibens divortium, et patrem tamen gestans eum qui matrem et foeminam junxit, excusaverit potius quam destruxerit Moysi constitutionem. Sed ecce sic tuus sit iste Christus contrarium docens Moysi et Creatori, ut si non contrarium ostendero, meus sit. Dico enim illum conditionaliter nunc fecisse divortium prohibitionem, si ideo quis dimittat uxorem, ut aliam ducat: Qui dimiserit, inquit, uxorem, et aliam duxerit, adulterium commisit, et qui a marito dimissam duxerit, aequae adulter est; ex eadem utique caussa, qua non licet dimitti, u talia ducatur: illicite enim dimissam pro indimissa ducens, adulter est. Manet enim matrimonium quo non rite diremptum est. Manente matrimonio nubere, adulterium est. Ita si conditionaliter prohibuit dimittere uxorem, non in totum prohibuit; et quo non prohibuit in totum, permisit alias, ubi caussa cessat ob quam prohibuit. Etiam non contrarium Moysi docet, cujus praeceptum alicubi conservat,

Komentując te teksty wybitny francuski patrolog H. Crouzel zwrócił uwagę, że pewną konsternację budzi fakt, iż tekst „Adversus Marcionem IV” znalazł się pomiędzy przytoczonymi już rygorystycznymi treściami znajdującymi się w „Adversus Marcionem I” i „Adversus Marcionem V”. Zdaniem jezuity, wątpliwe twierdzenia należy poddać analizie jedynie w kontekście, jakim w tym wypadku była odpowiedź Tertuliana na heretycką doktrynę Marcjona zawartą w dziele „Antytezy”, będącym, jak to określił F. Drączkowski, studium sprzeczności zachodzących pomiędzy Starym i Nowym Testamentem³⁷. W swej doktrynie Marcjon całkowicie odrzucał Stary Testament; z Nowego Testamentu natomiast akceptował tylko Ewangelię według św. Łukasza i Listy św. Pawła³⁸. Według H. Crouzela, gnostyk ten nie mógł pogodzić nauki Mojżesza co do rozvodu z nauką Chrystusa wyrażoną w Łk 16, 18. Posiłkując się słowami Pisma św. Tertulian natomiast wskazywał, iż słowa Chrystusa nie stały w opozycji do Mojżesza; dopuszczał on przecież rozwód w przypadku pojawienia się cudzołóstwa³⁹.

nondum dico confirmat. Aut si omnino negas permitti divortium a Christo, quomodo tu nuptias dirimis, nec conjugens marem et foeminam, nec alibi conjuctos ad sacramentum baptismatis et Eucharistiae admittens, nisi inter se conjugaverint adversus fructum nuptiarum, ut adversus ipsum Creatorem? Certe quid facit apud te maritus, si uxor jus commiserit adulterium? Habebitne istam? Sed nec tuum apostolum sinere scis conjugi prostitutae membra Christi. Habet itaque et Christum assertorem justitiae divortii. Jam hinc confirmatur ab illo Moyses, ex eodem titulo prohibens repudium, quo et Christus, si inventum fuerit in muliere negotium impudicum. Nam et in Evengelio Matthaei (Matt. V, 32): *Qui dimiserit, inquit, uxorem suma Prater causa adulterii, facit eam adulteram; atque ita adulter censetur et ille, qui dimissam a viro duxerit*. Caeterum, prater ex caussa adulterii, nec Creator, disjungit, quo scilicet conjunxit, eodem alibi Moyse constituyente (Deut., XXII, 28) eum qui ex compressione matrimonium macerat, non posse dimittere uxorem in omne tempus”; H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 80.

³⁷ Dzieło to jest znane dzięki analizowanej pozycji Tertuliana *Adversus Marcionem*, PL 2, 239-254, Szerzej na ten temat zob. F. DRĄCZKOWSKI, *Patrologia*, Pelplin 1998, s. 95; J. GÓRNY, *Patrologia*, Olsztyn 2002, s. 58-59.

³⁸ F. DRĄCZKOWSKI, *Patrologia*, dz. cyt., s. 95.

³⁹ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 80.

Komentując ten tekst G. Cereti zwrócił uwagę, że nie istnieje sprzeczność w tej sprawie pomiędzy nauką Mojżesza a nauką Jezusa Chrystusa. Ponadto twierdzi on, iż w ówczesnych kulturach żydowskiej i chrześcijańskiej nie występowała różnica w sferze skutków pomiędzy porzuceniem małżonka⁴⁰.

W swym wywodzie H. Crouzel poddał krytyce pewne sposoby wyjaśniania twierdzeń zawartych w „Adversus Marcionem IV”. Zauważył on, iż niektórzy komentatorzy, interpretując myśl Tertuliana, rozumowali następująco: nieprawą była decyzja co do porzucenia żony i zawarcia nowego związku; w tym wypadku więc małżeństwo było nieważne. W ich przekonaniu, sytuacja prawna ulegała natomiast zmianie w przypadku porzucenia jej z powodu cudzołóstwa, które w Ewangeliach było uznawane za przyczynę usprawiedliwiająca zawarcie powtórnego związku. Według H. Crouzela, taki sposób interpretacji niesie za sobą wiele trudności. Wynikają one z faktu, iż po pierwsze, Tertulian w „Adversus Marcionem I” podchodzi do sprawy zawarcia powtórnego małżeństwa bardzo rygorystycznie; po drugie, krytykowany sposób wykładni przypisuje temu ojcowi Kościoła absurdalny sposób myślenia polegający na tym, że strona porzucona nieprawnie nie może zawrzeć małżeństwa, ponieważ również popełni cudzołóstwo; i przeciwnie, żona winna, porzucona zgodnie z prawem, mogłaby zawrzeć nowy związek; podobnie mógłby uczynić jej mąż, gdyż została ona porzucona prawnie. Stąd też przedstawiciele tego stanowiska argumentują, iż ten, kto zawarłby z nią małżeństwo, nie byłby cudzołóżnikiem⁴¹.

Stanowiska H. Crouzela nie podziela G. Cereti. Powołując się na teksty zawarte w „Ad uxorem” II, 1 i „Adversus Marcionem” IV, 34 twierdzi on, iż apologeta ten nie uważał za nieprawny drugi związek. Popierając tę tezę wskazał on, iż jedynym celem porzucenia kobiety w świecie żydowskim było przyzwolenie na powtórne zawarcie małżeństwa, bez oskarżania jej o popełnienie cudzołóstwa. W opinii tego uczonego, w niektórych wspólnotach chrześcijańskich żona w takiej

⁴⁰ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 196.

⁴¹ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 81.

sytuacji była również uznawana za wolną do zawarcia małżeństwa⁴². Oceniając argumentację tego autora należy zauważyć, iż jest ona niespójna. Już bowiem na początku swego toku rozumowania przyznaje on, iż jest ona nie do pogodzenia z „De monogamia”, 9⁴³.

Wracając do przerwane go wątku należy zwrócić uwagę, iż H. Crouzel wykazał, że pierwsza fraza w twierdzeniu Tertuliana „si ideo quis dimittat uxorem et aliam ducat” została zmieniona przez Beatusa Rhenanusa. Z przeprowadzonych przez niego badań nad redakcją tego tekstu wynika, że w trzecim wydaniu tego dzieła, pochodzącym z 1539 r., wstawiono „et” w miejsce „ut”⁴⁴. Opierając się na takiej przesłance skonstatował on, iż ta na pozór „kosmetyczna” korekta wywarła wpływ na nieco odmienne rozumienie tego tekstu. Mianowicie, w takiej sytuacji przysłówek *ideo* nie pozostaje już w relacji do koniunkcji *ut*, lecz pozostaje w relacji do *et* i oznacza „z tego powodu”; w odniesieniu zaś do przytoczonego wyjściowego tertulianowego stwierdzenia oznacza on „z powodu rozwodu”. W tym kontekście, jak pisze francuski patolog, powstaje też pewna wątpliwość: czy Tertulian dopuszczał możliwość porzucenia żony z innego powodu? Odpowiadając na tę wątpliwość przywołał on paragraf 6 analizowanego dzieła, w którym zacytował on Mt 5, 32, a bardziej precyzyjnie Mt 19, 9 w formie, jaką, według H. Crouzela, znał Tertulian. Francuski jezuita utrzymywał, że w tradycji pierwotnego Kościoła porzucenie niewiernej żony było obowiązkiem męża. Często jednak zamiast się odseparować od niej cierpliwie znosił on tę sytuację. Nie odrzucał więc jej po to, aby się rozwieść, ale dlatego, że był do tego zobowiązany ze względu na zaistniały fakt cudzołóstwa⁴⁵. Tę opinię podziela G. Cereti twierdząc, iż

⁴² G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 237.

⁴³ Tamże: „Se veramente in Tertuliano questo ultimo passaggio dovesse essere letto così (ma il confronto con De monogamia 9 si potrebbe ad escluderlo)”.

⁴⁴ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 81.

⁴⁵ Tamże.

Tertulian nie wprowadził takiej praktyki, lecz był jej świadkiem, gdyż funkcjonowała ona w ówczesnym Kościele⁴⁶.

Według H. Crouzela, trudności interpretacyjne treści zawartych w „Adversus Marcionem IV” wiążą się też z przytaczanym tekstem paragrafu 6, w którym Tertulian powołał się na teksty Mt 5, 32 i 19, 9. Profesor Gregoriany dowiódł, iż pisarz ten nie znał dokładnie uwarunkowań historycznych, w kontekście których rozegrały się wydarzenia opisane w przekazie biblijnym. Był on przekonany, że Filip, wujek, a zarazem pierwszy mąż Herodiady, w tym czasie już nie żył, gdyż o tym fakcie nie mówi ani Mt 14, 3 ani Łk 6, 17, a czemu przeczy Józef Flawiusz w „Dawnych dziejach Izraela”. H. Crouzel wykazał, że małżeństwo Herodiady z Antypasem, swoim wujkiem i szwagrem, nie znajdowało usprawiedliwienia w prawie lewiratu, ponieważ Filip żył w związku z jedną z córek Herodiady. Następstwem jego związku z Herodiadą były kolejne naruszenia prawa, po pierwsze, był to związek niegodziwy, nieusprawiedliwiony przez prawo lewiratu; po drugie, było to małżeństwo z osobą porzuconą, po trzecie, było to małżeństwo z wdową, gdyż było ono następstwem ścięcia Jana Chrzciciela. Zdaniem francuskiego patrologa, Tertulian pisząc „Adversus Marcionem I” i „Adversus Marcionem IV” potępiał zarówno nowe małżeństwo w stanie wdowieństwa, jak porzucenie z powodu cudzołóstwa⁴⁷.

2.2. Laktancjusz

Pewne problemy interpretacyjne wiążą się także z następującymi twierdzeniami Laktancjusza (250-330), wyrażonymi w dziele „De Divinis institutionibus”: „Sed tamen ne quis divina praecepta circumscribere se putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia, et occasio fraudis removeatur, adulterum esse, qui a marito dimissam duxerit

⁴⁶ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 216.

⁴⁷ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 82.

et eum qui praeter crimen adulterii uxorem dimisserit, ut alteram ducat; dissociari enim corpus et distrahi Deus noluit⁴⁸.

Wśród patrologów nie ma wątpliwości co do tego, iż wskazany passus odnosi się do Mt 19, 9. Między uczonymi nie występuje jednak zgodność poglądów co do rozumienia tego tekstu. P. Nautin utrzymuje, iż wpisuje się on w ówczesny nurt antynicejski, w którym umożliwiano mężowi żony cudzołożnej porzucenie jej i zawarcie nowego małżeństwa⁴⁹. Podobnie i G. Cereti uważa, iż w żadnym wypadku twierdzeń tych nie należy łączyć z zachętą do nieporzucenia wiarałomnej żony i do niezawierania małżeństwa; wręcz odwrotnie, wskazuje się w nim, iż ten, kto by z nią zawarł związek, jest cudzołożnikiem⁵⁰.

Odmienny pogląd wyraził H. Crouzel. Twierdził on, że mąż miał prawo do porzucenia żony, ale nie miał prawa do zawarcia nowego małżeństwa⁵¹. Popierając to twierdzenie powołał się on na treści zawarte w „*Epitome divinarum institutionum*” Laktancjusza. W rozdziale LXVI bowiem tego dzieła pisarz ten stwierdził, iż zarówno mąż, jak i żona są powołani do czystości⁵². Według H. Crouzela, występujących w tekście terminów „ruptura” oraz „vinculum” w żadnym

⁴⁸ LAKTANTIUS, *De Divinis institutionibus*, PL 6, 720; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 122.

⁴⁹ Por. P. NAUTIN, *Divorce et remariage dans la tradition de l'Eglise latine*, *Recherches de science religieuse* 62 (1974), s. 15.

⁵⁰ G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 197.

⁵¹ Por. H. CROUZEL, *L'Eglise primitive face au divorce*, Paris 1971, s. 111-113; Tenze, *La Remariage après séparation pour adultère selon les Pères latins*, *Bulletin de littérature ecclésiastique* 75 (1974), s. 169-204.

⁵² Por. LAKTANTIUS, *Epitome divinarum institutionum*, PL 6, 1080: „Qui habet conjugem nihil quaerat extrinsecus: sed contentus ea sola, casti et inviolate cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui, abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam perigrina voluptate luxuriat. Sed sicut foemina castitatis vinculis obligata est, ne alium concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, quoniam Deus virum et uxorem unius corporis solidavit. Ideo praecipit non dimitti uxorem, nisi crimine adulteri revictam, ut numquam conjugalibus foederis vinculum, nisi perfida ruperit, resolvatur”.

wypadku nie należy pojmować w kategoriach pojęciowych obecnie funkcjonujących w kanonistyce⁵³.

3. Zakończenie

Patrolodzy w namyśle nad dziejami chrześcijaństwa pierwszych wieków podkreślają, iż w tym czasie wierni dążyli do skorelowania swego postępowania z przesłaniem zawartym w Ewangeliach. Dlatego też J. Rodríguez Díez jeden z passusów swego artykułu zatytułował „Patrystyka pomiędzy ideałem a praktyką pastoralną” (*Patrística entre el ideal y praxis pastoral*)⁵⁴. Jak pisze J. Kelly „Pokolenia, które następują od epoki apostołów do połowy drugiego wieku budzą szczególne zainteresowanie [...]. Płynie to z faktu, że chociaż istniały już księgi Nowego Testamentu, nie było jeszcze oficjalnie zatwierdzonego jego kanonu”⁵⁵. Na zatwierdzenie kanonu wpłynęła m. in. doktryna wypracowana przez ojców Kościoła.

W prezentacji poglądów pisarzy określonych w tytule opracowania nie należy zapomnieć o tym, że w pierwotnym chrześcijaństwie nie funkcjonowało jeszcze ustawodawstwo chrześcijańskie w odniesieniu do małżeństwa; w tym czasie bowiem zaczęła dopiero kształtować się doktryna o małżeństwie. Do czasów św. Augustyna nie wypracowano, jak pisze G. Zannoni, kompletnej teorii małżeństwa⁵⁶. Przy tym należy zauważyć, że istniejące świadectwa z tego okresu są odzwierciedleniem wysiłku ówczesnego Kościoła zmierzającego do petryfikacji doktryny uwydatniającej tę prawdę, że małżeństwo

⁵³ H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 83: „[...] nada nos permite dar a esos ruptura y vinculo el sentido técnico de los canonistas modernos ni ver en esta ruptura otra cosa que la obligación de poner fin a la vida común”.

⁵⁴ Por. J. RODRÍGUEZ DIEZ, *Indisolubilidad y divorcio en la historia del matrimonio cristiano y canónico ¿indisolubilidad extrínseca relativa de futuro?*, Anuario Jurídico y Económico Escorialense 39 (2006), s. 179.

⁵⁵ Zob. J. KELLY, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. MRUKÓWNA, Warszawa 1988, s. 34.

⁵⁶ G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità...*, art. cyt., s. 296.

w swoich pryncypiach jest absolutnie monogamiczne⁵⁷. Z przeprowadzonych analiz wynika, iż za tym przymiotem małżeństwa w swej twórczości wyraźnie opowiadali się Tertulian, Minucjusz Feliks, św. Cyprian, a w sposób szczególny Nowacjan i jego zwolennicy. Przedmiotem ich uwagi była także nierozzerwalność małżeństwa. Należy jednak zauważyć, iż w odniesieniu do waloru tego przymiotu teksty patrystyczne nie są już tak jednoznaczne, jak w odniesieniu do jedności. Pewne kontrowersje interpretacyjne wśród patrologów budzą niektóre treści zawarte w dziełach Tertuliana i Laktancjusza. Wynikają one, jak to określił H. Crouzel, z faktu, że zapisy ewangelijne wyrażone w Mt 5, 32 i 19, 9 dla ówczesnych pisarzy stanowiły prawdziwy „*crux interpretum*”⁵⁸. Według F. Gíl Delgado, zależność literatury patrystycznej od wskazanych tekstów biblijnych jest bezsprzeczna; pisarze wczesnochrześcijańscy nie pojmowali ich jako tekstów intertranscendentnych, czy akcydentalnych, ale jako teksty niezwykle istotne dla pełnienia misji Kościoła⁵⁹.

Zdaniem G. Zannoniego, w doktrynie Tertuliana dotyczącej jedności małżeństwa *implicite* wyraża się również radykalizm jego podejścia do nierozzerwalności małżeństwa. W jego opinii, pisarz ten nigdy nie nauczał o rozwodzie doskonałym⁶⁰. Z kolei H. Crouzel utrzymywał, iż wypowiedzi zawarte w „*Ad uxorem*” i „*Adversus Marcjonem IV*” należy wyjaśniać w kontekście uwarunkowań, w których one powstały. W jego przekonaniu, tekstów w nich zawartych nie należy w żadnym wypadku interpretować w kategoriach przyzwolenia na nowe małżeństwo w przypadku cudzołóstwa⁶¹.

W odniesieniu do klauzuli występującej w Mt 19, 9 tylko nieliczni badacze ferują tezę, iż zdradzony mąż miał prawo do zawarcia nowego związku (Nautin). Większość z nich twierdzi, iż do terminu „*ruptura*” nie można wtlaczać „*matrycy pojęciowej*” funkcjonującej

⁵⁷ Por. G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 146.

⁵⁸ Por. H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 68.

⁵⁹ Por. F. GÍL DELGADO, *Divorcio en la Iglesia. Historia y futuro*, Madrid 1993, s. 24.

⁶⁰ Por. G. ZANNONI, *Unità e indissolubilità...*, art. cyt., s. 310.

⁶¹ Por. H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 85.

we współczesnej kanonistyce⁶². Ukazane wątpliwe teksty należy interpretować wyłącznie w kontekście uwarunkowań, w których powstały. Nawet dosyć liberalnie podchodzący do omawianych zagadnień G. Cereti przyznaje, że w pierwotnym Kościele istniały wspólnoty, w których tych, którzy zawarli powtórnie związki małżeńskie; określano mianem „cudzołożnicy”⁶³. Według H. Crouzela, egzegeci pierwszych wieków chrześcijaństwa, w przeciwieństwie do egzegetów współczesnych, nie mieli żadnych trudności w rozmięczeniu słowa „cudzołóstwo” (*porneja*) występującego w Mt 19, 9; rozumieli przez nie bowiem każdą formę cudzołóstwa⁶⁴.

Kończąc te rozważania pragnę przytoczyć pogląd wyrażony przez J. M. Rista, który w kontekście prowadzonych współcześnie dyskusji nad walorem tekstów patrystycznych w przedmiocie możliwości powtórnego zawarcia małżeństwa w pierwotnym chrześcijaństwie stwierdził, iż wielu autorów współczesnych pomimo tego, iż chciało podważyć tezy głoszone przez H. Crouzela, nie osiągnęło swego zamierzenia, gdyż nie byli oni w stanie podważyć argumentów wysuniętych przez tego wybitnego patrologa⁶⁵.

The Unity and Indissolubility of Marriage in the Writings of Latin Church Fathers of 2nd and 3rd Century

Summary

The author of the presented article carried out an analysis of the writings of Early Christian Latin writers of 2nd and 3rd centuries concerning the unity and indissolubility of marriage. He pointed out that all of them stood for the unity of marriage (Tertullian, Marcus Minucius Felix, Saint Cyprian, Novatian). Some interpretative controversies arise among patrologists around the texts of Tertullian and Lactantius concerning the indissolubility of

⁶² Por. tamże, s. 83; G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 224.

⁶³ Por. G. CERETI, *Divorzio...*, dz. cyt., s. 146.

⁶⁴ Por. H. CROUZEL, *La indisolubilidad...*, art. cyt., s. 69.

⁶⁵ Por. J. M. RIST, *Divorzio e seconde nozze nella Chiesa antica: riflessioni storiche e culturali* w: R. DODARO (red.), *Permanere nella verità di Christo. Matrimonio e comunione nella Chiesa cattolica*, Siena 2014, s. 77.

marriage. The author proved, mainly on the basis of the views of Crouzel, that these texts should be interpreted primarily in the context of conditions in which they were written. They should not be perceived as consent for a new marriage in the case of adultery.